

- Микола // Там само. – Т. 8. – С. 3042; Кучик О. Діяльність дипломатичної місії УНР у Лондоні (1919-1920) / О. Кучик // Українська Думка. – 2008. – 19 січня. – С. 6-7; Стаховський Микола Ананійович. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki>; Українці в Сполученому Королівстві. Інтернет-енциклопедія. – Режим доступу: <http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/01/dyupmisunr-u.htm>.
35. Верхола Трохим // Енциклопедія українознавства : у 10-х т. / гол. ред. Володимир Кубійович. – Париж; Нью-Йорк : Молоде Життя, 1954–1989. – С. 234; Верхола Трохим Федорович. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki>; Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля : бібліографічний посібник. – Вінниця, 2006. – С. 202.
36. Трембіцький А. Кобзар-подолянин Костянтин Місевич – вояк УПА / Анатолій Трембіцький // Науковий вісник «Межибіж» : матеріали Четвертої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України» / за ред. О.Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. – Межибіж-Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2011. – Ч. 1. – С. 421–433.
37. Хроніка УВАН у ЗДА. Конференції та наукові засідання // Свобода. – 1964. – Ч. 149. – 12 серпня. – С. 4.
38. В Нью-Йорку відкрито Виставку Української Книжки і Преси з нагоди 100-річчя «Просвіти» // Свобода. – 1968. – Ч. 226. – 6 грудня. – С. 1.
39. Успішно проходить виставка з нагоди 100-ліття «Просвіти» // Свобода. – 1968. – Ч. 230. – 12 грудня. – С. 3.
40. Наталія Савченко. Некролог // Свобода. – 1974. – № 6. – 10 січня. – С. 3.

On the basis of not well-known remains of a significant historian of enlightenment movement, ethnographer, pedagogue, public and enlightenment figure Natalia Doroshenko-Savchenko, published on pages of Ukrainian Diaspora in the USA periodical – Svoboda, history of national revolution in 1917 in Proskuriv region is described.

Key-words: *periodical Svoboda, pedagogue, librarian, historian, ethnographer, public and enlightenment figure, Natalia Doroshenko-Savchenko, Proskuriv (Khmelnitsky nowadays)*

Отримано: 23.09.2011

УДК 528.9(477)

С. В. Трубчанінов

ТЕРИТОРІЯ УКРАЇНИ В ПАМ'ЯТКАХ КАРТОГРАФІЇ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XV ст.

У повідомленні йдеться про етапи відображення території України в пам'ятках картографії з найдавніших часів до кінця XV ст.

Ключові слова: *карта, картознавство, К. Птолемей, «монастирські» карти, карти-портолани.*

У сучасному картознавстві карти розглядаються передусім як графічні зображення (моделі), що допомагають просторовому розумінню і запам'ятовуванню об'єктів, концепцій, умов, процесів або подій у людському світі. На думку провідних істориків картографії, ця наукова дисципліна є картоцентричним поглядом на історію суспільства, що відображає усі аспекти його функціонування [29, p.17].

Старовинні карти із зображенням українських земель почали використовуватися в українській історіографії ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Першим українським істориком-картознавцем наприкінці XIX ст. був В. Ляскоронський. Наприкінці XIX – в першій третині XX ст. Веніамін Кордт видав 4-томний атлас факсимільних репродукцій середньовічних карт України й Росії [5]. Проект В. Кордта було продовжено лише через 75 років, вже у незалежній Україні, зусиллями відомих львівських дослідників Марії Вавричин, Ярослава Дашкевича та Уляни Кришталович. У їхній книзі «Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.» (2006 р.) вміщено кольорові репродукції карт із фондів Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України та Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка, що були видрукувані у період від 1493 до 1649 р. [1]. Упорядники скрупульозно описали карти, включаючи назви, авторів, видавців, граверів, техніку видання, кольористику, матеріал, розміри тощо. Всього дана праця репрезентує 83 карти, проте 41 з них так чи інакше були представлені (описані або відтворені) у виданнях В. Кордта [7-9].

На сьогоднішній день вітчизняними ученими зібрано значну інформацію про давні карти, що відображають територію України. Однією з перших історіографічних розвідок, у якій розповідається про розвиток історичної картографії на західних землях України до 1939 р., є праця І.П. Крип'якевича (1964 р.) [10]. В той же час, у розвідці Я. Дашкевича (1985 р.) зроблено історіографічний огляд розвитку картографічних досліджень в Україні, проаналізовано праці істориків-картознавців, які вивчали середньовічні карти України та публікували їх як окремими виданнями, так і в складі історичних, статистичних, топографічних, етнографічних та інших праць кінця XVIII – початку XX ст. [5].

Наприкінці XX – на початку XXI ст. значно розширилася сфера історико-картографічних досліджень. Найбільш ґрунтовні праці з історії картографії України належать Р.І. Соссі – доктору географічних наук, провідному науковому співробітнику центру теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України, директорові державного науково-виробничого підприємства «Картографія» [13-18].

Професор Інституту картографії Дрезденського технічного університету (Німеччина), голова комісії з теоретичної картографії Міжнародної картографічної асоціації Олександр Володченко у 1990-х роках запропонував виділити особливий розділ картографії – палеокартографію, – яка акумулює факти і події, що стосуються стародавніх картоподібних зображень, систематизує стародавні карти і картоподібні зображення тощо. З палеокартографією пов'язаний пошук початків картографії [2; 3; 30].

Мета нашого повідомлення полягає в тому, щоб на основі вивчення опублікованих джерел і здобутків історіографії охарактеризувати етапи відображення території України в пам'ятках картографії з найдавніших часів до кінця XV ст.

Уже на зорі свого розвитку людина намагалася орієнтуватися у довкіллі та закріпити свої спостереження. У первісному суспільстві відбувається зародження первісного картографічного мислення людей. Примітивні картографічні зображення на різноманітних матеріалах (на корі, листках та деревині, шкірі й кістках тварин, каменях тощо) відтворювали уявлення людей про навколишню місцевість: місця полювання та риболовлі, шляхи кочувань, земельні плани тощо. Найбільш давнім відомим картографічним зображенням в Україні є малюнок на уламку бивня мамонта, знайденого у 1966 р. під час розкопок на березі р. Росава біля с. Межиріч Канівського р-ну Черкаської обл. На ньому, як вважають дослідники, показано картосхему поселення з чотирьох жител (перед двома з них – вогнища), розташованих на березі річки, а також рослинність (кущі, ліс), крутий схил і плато. Вік цієї пам'ятки картографії, яка одержала назву «Межиріч-карта», близько 15–17 тис. років. Всього ж ученим сьогодні відомо близько 10 картографічних зображень первісних часів, знайдених на території України [21; 22].

Як відомо, найдавніші відомості про українські землі містяться у працях давньогрецьких і давньоримських учених. У географічних описах Геродота, Страбона, Плінія Старшого, Тацита та ін. подавалась інформація про історію та етнографію Скіфії і Сарматії, містились відомості про природу (рельєф, ріки, рослинність тощо), їхнє господарство та населення [19, с.5–6]. Географічні уявлення античності були систематизовані географом, математиком, астрономом і картографом Клавдієм Птолемеєм (бл. 90 – бл. 160 рр.), який жив в Олександрії Єгипетській. У своєму 8-томному «Посібнику з географії» К. Птолемея наводить географічні координати близько 8000 пунктів в Європі, Азії та Африці і подає їх на картах [15, с.29–30]. На жаль, не вціліло жодної карти, яка була б створена особисто ним. Збереглися копії рукопису, які переписував візантійський учений Максимос Планудес (1260–1310). У 1409 р. твір переклали з грецької мови на латинську (у перекладах працю називали по-різному: «Космографією» чи «Географією»). Переписувачі та видавці у XIV–XVIII ст. «реконструювали» карти Птолемея, використовуючи вказані ним координати (всього їх близько 8000) [23, р.19; 24, р.114–140].

Оригінальною пам'яткою картографії є зображення частини території України на щиті римського воїна, знайденому в місцевості Дура Еурупус біля р. Євфрат. На вцілілому фрагменті щита показано узбережжя Чорного моря на північ від Одесоса (сучасна Варна). Біля позначення міст (зображення будиночків) чітко читаються назви: Тіра і Херсон[ес], між ними вміщено Боріс[тен] – Ольвію. Назву наступного за Херсонесом міста можна прочитати як Арт[абда] – «Семібожна» (одна з назв Феодосії). Дунай показано у вигляді двох ліній, що впадають в Чорне море. Вони підписані як Істр та Даноубіс [тен] [19, с.30–31].

Пам'яткою античної описової картографії є перипли (*periplos* – об'їзд). Стародавні грецькі перипли являли собою описи берегів, які містили інформацію про відстані між окремими пунк-

тами узбережжя, відомості про гавані, мілини, місця стоянок суден, населені пункти тощо. Як приклад наведемо уривок з перипла Чорного моря, укладеного, мабуть, Арріаном у V ст.: «... Від Херсонеса до Коронітиди, або Керкінітиди, 600 стадій, 80 миль; від Коронітиди, або Керкінітиди, до скіфської гавані Прекрасної в Херсонській землі 700 стадій, 93 1/3 миль. Від Прекрасної гавані до Істру, або Данувію, знову живуть скіфи. За Прекрасною гаванню починається затока, що називається Каркінітською і простягається до Таміракі; вона має 2250 стадій, 300 миль, завдовжки; якщо не об'їжджати її вздовж берега, а перепливти навпростець гирло, то всього 300 стадій, 40 миль. У середині Теміракі є невелике озеро...» [15, с.32-33].

Одним із найдавніших картографічних зображень всієї території України є так звана Таблиця Певтінгера (*Tabula Peutingeriana*) – пізніша копія римської дорожньої карти, що була укладена космографом Касторієм приблизно у другій половині IV ст. (як відомо, маршрутні дорожні зйомки робилися з ініціативи Марка Віпсанія Агриппи (бл. 63–12 рр. до н.е.) – полководця імператора Августа). Карта знайдена у 1507 р. в м. Аугсбург та названа по імені одного з перших її власників – ученого Конрада Певтінгера. Карта являє собою сувій завдовжки 674 см, завширшки 34 см, на якому показано територію від Британських островів до гирла р. Іанг. Обриси морів на карті стиснуті по лінії північ-південь. Шляхи відображено тонкими прямими лініями, підписані їх назви та довжина. Міста показані будиночками, гори – малюнком горбиків, ліси – групами дерев, ріки – товстими плавними лініями. На карті відображені Чорне і Азовське моря, гирла Дунаю, Дніпра та Дону, Карпати (*Alpes Bastarice*), а також розселення різних племен (роксолани-сармати, бастарни, савріки, меоти, венеди) [12, с.287-378; 25, р.99-110].

Європейська картографія раннього середньовіччя не враховувала досягнення античної географічної науки, «Географія» К. Птолемея була для неї невідомою. У той час сформувалась так звана монастирська картографія, яка проповідувала богословське бачення світу. Для всіх монастирських карт характерним було зображення океану, що омиває Землю, центральне положення Єрусалиму; на сході (наверху карти) – рай, примітивні обриси суходолу та морів, перспективні малюнки гір і населених пунктів. Збереглося близько 600 «монастирських карт» – «*Mapra Mundi*». Сьогодні найціннішою пам'яткою монастирської картографії вважається Герефордська карта світу (близько 1275 р.), яку викреслив на шкурі бика монах Річард із Голдінгема. Висота карти 158 см, довжина нижньої сторони 133 см [26].

Вплив праць грецьких учених і насамперед «Географії» К. Птолемея простежується в роботах арабських картографів, які доопрацювали карти К. Птолемея з використанням нових даних. У ранньому середньовіччі географія і картографія в арабів були розвинуті набагато вище, ніж у Західній Європі. Проте карти були все-таки невисокої якості щодо точності та оформлення,

укладались без градусної сітки. Пам'яткою світової картографії є карти світу 1154, 1192 рр. арабського географа Абу-Абдаллаха Мухаммеда аль-Ідрісі (1099–1164), уродженця Сеути (Марокко), який працював у Сіцилії при дворі норманського короля Рожера II. Прямокутні карти аль-Ідрісі були укладені в 1154 р. на 70 аркушах. Окремо укладена кругла карта світу [28; 27, р.41-47].

Карти аль-Ідрісі подають не тільки територіальне розміщення України, а й уперше на карті містять назву «Русія (Русь)». У Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі у відділі рукописів зберігається карта аль-Ідрісі, на якій у п'ятому секторі під заголовком «Землі Джебунія і деякі міста Русі» відображено частину Східної Європи та Чорного моря з ріками Діаброс (Дніпро) і Днієст (Дністер). Також зображено міста Джаліта (Ялта), Керсена (Херсонес), Київ, Берисклав (Переяслав?), Гелісія (Галич). Два міста не ідентифіковано [15, с.44].

Для арабської картографії характерною була орієнтація карт на південь. Цей вплив пізніше простежується і в картах італійських картографів, оскільки деякі арабські вчені жили і працювали в Італії.

Розвиток торгівлі та мореплавання сприяв появі морських навігаційних карт – портоланів, або компасних карт (кінець XIII–XVI ст.). Перше свідчення про використання карт-портоланів у Середземному морі датується 1270 р. Відомо багато карт Чорного моря. Їх виготовляли спочатку італійські картографи, а з XIV ст. – й каталонські. Карти мали чотирикутну форму, масштаби були приблизно від 1 : 4000000 до 1 : 7000000. Карти-портолани викреслювали на пергаменті зі шкіри молоді вівці (їх розміри коливались від 90 x 45 до 140 x 75 см, хоча найбільш поширені – 65 x 100 см). З XVI ст. відомі також друковані портолани [15, с.46, 48; 4, с.312, 314].

Для карт-портоланів було характерним зображення компасної сітки у вигляді прямих ліній для прокладки курсу судна на морі. З кількох точок на карті лінії розходяться, як правило, в кількості 32 і перехрещуються між собою. На деяких картах зображувались одна або кілька красиво оформлених «компасних роз», від яких променеподібно розходилося 16 головних напрямків. На них детально відображались берегова лінія, гирла річок, порти, пристані. Так, на території України на порто ланах подаються річки: Flume turlo – Дністер, F. Lussem (Boristene F.; Nipro) – Дніпро; міста: Licostomo – Стара Кілія, Chieli – Кілія, Mauro Castro (Moncastro) – Білгород, Groto de tono – Очаків; якірні стоянки: Laginestra (Zinestra) – район Одеси, Flor de Lixe (Flordelix) – Тилігул; острови: Fedonici (Fidonixi) – Зміїний, Zagori – Тендра, Porto de bo – великий острів в гирлі Дніпра та ін. [20].

Портолани часто об'єднували в атласи, до складу яких у XIV–XV ст. входили світова карта (як правило, овальна «монастирська»), «стандартна» карта Середземного і Чорного морів, окремі ділянки узбережжя і портів [4, с.313].

Дослідники зазначають, що автори «сухопутних» карт Європи і портоланів у XV – першій половині XVI ст. існували паралельно

в різних світах. Перші з них використовували, вдосконалювали і доповнювали «мережу» об'єктів Птолемея на просторах континенту, залишаючи незмінними обриси й розташування Чорного й Азовського морів. Інші практично довели до досконалості обриси морів, але задовольнялися схематичним зображенням окремих пунктів у середині суші, або повною їх відсутністю.

Важливою віхою в історії картографії були: 1459 р. – укладання карти світу монахом Фра Мауро із Мурано (поблизу Венеції); 1492 р. – створення першого сучасного глобуса Землі уродженцем Нюрнберга Мартіном Бегаймом. Карта Фра Мауро створена на пергаменті і має округлу форму (діаметр 2 м). На ній вперше згадується назва «Червона Русь» і відображено на березі річки Київ. Показано також і місто Львів. Авторська копія цієї карти зберігається в бібліотеці Марчіана у Венеції. Мартін Бегайм побудував глобус на основі даних К. Птолемея, на ньому ще не було Америки [15, с. 42-44].

До кінця XIV ст. книги та карти розмножувались рукописним способом. Перші друковані карти були ксилографіями, тобто гравірувались на дереві (1472 р., Аугсбург; 1475 р., Любек). Наприкінці XV ст. в Італії виникло гравіювання на міді. Центрами картодрукування були відомі друкарські міста (Аугсбург, Нюрнберг, Базель, Флоренція, Болонья, Рим, Венеція, Страсбург, Амстердам, Антверпен). У 1466 р. німецький майстер Миколай відновив карти К. Птолемея, які були перекладені на латину, і викреслив їх у новій трапецієподібній проекції. Відгравіювані у 1477 р., вони увійшли до болонського видання «Географії» – першого друкованого видання К. Птолемея. З того часу ця праця К. Птолемея часто перевидається з різноманітними уточненнями й доповненнями. До уточнених 27 карт К. Птолемея додавались все нові й нові карти епохи Відродження, що відповідали тогочасним уявленням про навколишній світ. Цей етап історичного розвитку картографії відомий як період «модерних» карт [15, с.49-50].

Отже, найдавніші картографічні зображення в Україні датуються ще верхнім палеолітом. Давні карти, на думку дослідників, мали вирішувати чотири головних завдання: орієнтування на місцевості і відображення шляхів сполучення; локалізація і зображення меж володінь; відображення укріплень та урбанізованих територій; картографічна декларація території держави. Найвідомішим з античних картографів був Клавдій Птолемей, праці якого справили істотний вплив на зображення території України упродовж багатьох віків.

Список використаних джерел:

1. Вавричин М.Г. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К. : ДНВП «Картографія», 2006. – 208 с.
2. Володченко А. е-LEXIKON. Картосемиотика / А. Володченко. – Dresden : Selbstverlag der Technischen Universitat Dresden, 2009. – 61 с.
3. Володченко А. Древние картоподобные изображения и их семантика / Володченко А. // Картографія та вища школа : зб. наук. праць. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 17-19.

4. Гордєєв А.Ю. Класифікаційні особливості карт-портоланів / А.Ю. Гордєєв // Фізична географія та геоморфологія : міжвідомчий наук. зб. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2009. – Вип. 35. – С. 310-316.
5. Дашкевич Я.Р. Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII – початку XX ст. / Я.Р. Дашкевич // Історичні дослідження. Вітчизняна історія : республ. міжвідомчий зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1985. – Вип. 11. – С. 85-90.
6. Дашкевич Я.Р. Територія України на картах XIII–XVIII ст. / Я. Дашкевич // Історичні дослідження. Вітчизняна історія : республ. міжвідомчий зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1981. – Вип. 7. – С. 88-90.
7. Кордт В.А. Матеріали по истории русской картографии / В.А. Кордт. – К., 1899. – Вип. 1: Карты всей России и южных ее областей до половины XVII в. – 15 с.; XXXII на 42 л. карт.
8. Кордт В.А. Матеріали по истории русской картографии / В.А. Кордт. – К., 1910. – Вип. II: Карты всей России и Западных ее областей до конца XVII в. – 31 с.; XLV на 56 л. карт.
9. Кордт В.О. Матеріали до історії картографії України / В.О. Кордт. – К., 1931. – Ч. 1. – 198 с.
10. Крип'якевич І.П. Історична картографія у Західній Україні (до 1939 р.) / І.П. Крип'якевич // Історичні джерела та їх використання. – К. : Наук. думка, 1964. – Вип. 1. – С. 263-267.
11. Люта Т. Україна на старожитніх малах / Т. Люта // Пам'ятки України : історія та культура. – 1996. – № 2. – С. 51-65.
12. Подосинов А.В. Восточная Европа в римской картографической традиции : тексты, перевод, комментарий / А.В. Подосинов. – М. : Индрик, 2002. – 488 с.; 16 илл. – (Серия «Древнейшие источники по истории Восточной Европы»).
13. Сосса Р.І. Дослідження з історії картографії України / Р.І. Сосса // Укр. іст. журн. – 2008. – № 3. – С. 176-202.
14. Сосса Р.І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. // Р.І. Сосса. – К. : Наук. думка, 2000. – 248 с.
15. Сосса Р.І. Історія картографування території України : підручник / Р.І. Сосса. – К. : Либідь, 2007. – 336 с.
16. Сосса Р.І. Картографування території України: історія, перспективи, наукові основи / Ростислав Сосса. – К. : Наук. думка, 2005. – 292 с., 56 іл.
17. Сосса Р.І. Основні етапи картографування терену України до 1920 р. / Р.І. Сосса // Вісник геодезії та картографії. – 1999. – № 2. – С. 38-49.
18. Сосса Р.І. Становлення української національної картографії / Р.І. Сосса // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – № 2. – С. 93-96.
19. Трубочанінов С.В. Історико-географічні дослідження / С.В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2008. – Т. 1. – 104 с. + 16 с. іл.
1. Фоменко І.К. Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье. Конец XIII–XVII вв. / И.К. Фоменко. – М. : Индрик, 2007. – 408 с.
20. Шевченко В. Доісторичні карти / В. Шевченко // Краєзнавство, географія, туризм. – 1998. – № 4. – С. 1.
21. Шевченко В. Доісторичні карти України / Шевченко В., Володченко О. // Україна та глобальні процеси: географічний вимір : зб. наук. праць : в 3-х т. – К.; Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 2. – С. 367-368.
22. Bagrow L. History of Cartography / Leo Bagrow; revised and enlarged by R.A. Skelton. – Enlarged second edition. – New Brunswick, NJ (USA) : Transaction Publishers, 2010. – 312 p.
23. Edson E. The World Map, 1300–1492: The Persistence of Tradition and Transformation / Evelyn Edson. – Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2007. – 305 p.

24. Elliott T. Constructing a digital edition for the Peutinger map / Tom Elliot // *Cartography in Antiquity and the Middle Ages: Fresh Perspectives, New Methods* / Edited by Richard J.A. Talbert and Richard W. Unger. – Leiden : Brill, 2008. – P. 99-110.
25. Englisch B. *Ordo orbis terrae. Die Weltsicht in den Mappae Mundi des fruhen und hohen Mittelalters* / Brigitte Englisch. – Berlin : Akademie Verlag, 2002. – 655 s.
26. Harwood J. *To the Ends of the Earth: 100 Maps that Changed the World* / Jeremy Harwood. – Maitland : Struik, 2006. – 197 p.
27. King D. A. *World-maps for Finding the Direction and Distance to Mecca: Innovation and Tradition in Islamic Science* / David A. King. – Leiden : Brill, 1999. – 638 p.
28. *The History of Cartography*. – Chicago; London : Univ. of Chicago Press, 1987. – Vol. 1. *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* / Ed. by Harley J. A., Woodward D. – XXI, 599 p.
29. Wolodtschenko A. *Prehistoric and Early Historic Maps in Europe: Conception of Cd-Atlas* / Alexander Wolodtschenko, Thomas Forner // *e-Perimetron*. – 2007. – Vol. 2. – № 2. – S. 114-116.

This report is about phases of representation of Ukraine's territory in the relics of cartography from the ancient times to the end of the 15th century.

Key words: *Ukraine, map, cartography, K. Ptolemy, monastic maps, portolans.*

Отримано: 27.06.2011